

УДК 811.161.228

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Агентивні назви (*nomina agentium*) у центральнослобожанських говірках

Сердега Р. Л. Агентивні назви (*nomina agentium*) у центральнослобожанських говірках. Назви виконавців дії за характером їх занять і способом діяльності, родом їх професії є одним із найбагатших словотворчих розрядів як щодо кількості лексем, так і щодо багатогранності словотвірних типів у межах словотворчої категорії особи. У статті на матеріалі центральнослобожанських говірок розглянуто агентивні назви (*nomina agentium*), пов'язані з сільськогосподарською сферою. Поряд із найменуваннями чоловічого роду проаналізовано й паралельні форми жіночого роду. Встановлено продуктивність різних утворень цього типу.

Ключові слова: агентивні назви, твірна основа, суфікс, морфема, продуктивність.

Сердега Р. Л. Агентивные названия (*nomina agentium*) в центральнослобожанских говорах. Наименования лиц, производящих действие, являются одним из наиболее богатых словообразовательных разрядов и относительно количества лексем, и относительно разнообразия словообразовательных типов внутри этой категории. В статье на материале центральнослобожанских говоров рассмотрены агентивные названия (*nomina agentium*), в частности, номинации, связанные с сельскохозяйственной деятельностью человека. Наряду с наименованиями мужского рода анализируются и параллельные формы женского рода. Установлена продуктивность разных образований подобного типа.

Ключевые слова: агентивные названия (названия производителей, исполнителей действия), производящая основа, суффикс, морфема, продуктивность.

Serdega R. L. Nomina agentium in Central Slobozhanshchyna dialects. Names of persons who make actions is one of the richest word-forming classes as for amount of lexemes as well as for diversity of word-forming types in this category. The present paper deals with *nomina agentium* on the basis of central Slobozhanshchyna dialects. In particular nominations, which are connected with agricultural activity of a person. Together with names of masculine gender parallel feminine names are under study. The productivity of various formations of the same type has been established.

Key words: nomina agentium (names of agents who performed the actions), productive basis, suffix, morpheme, and productivity.

Чи не найперше місце за обсягом, різноманітністю та зростаючою продуктивністю посідає в слов'янських мовах і їх діалектах категорія діяча. Назви виконавців дії за характером їх занять і способом діяльності, родом їх професії є одним із найбагатших словотворчих розрядів як щодо кількості лексем, так і щодо багатогранності словотвірних типів у межах словотворчої категорії особи. Такий стан речей зумовлений тим, слушно зауважує І.І. Ковалик, що „в об'єктивній дійсності наявні різноманітні заняття, професії, які постійно викликала до життя виробнича діяльність людей, що і привело до утворення цілого ряду слів” [4:26]. Тому, природно, що ці найменування, з огляду на їх виражальні показники – кількість, репрезентативність і продуктивність – здавна привертати увагу мовознавців.

Питанням про особові іменники та їх історичний зв'язок з іншими типами імен у межах категорії діяча в різних мовах присвячено спеціальний розділ ще у праці О. Потебні „Из записок по русской грамматике” [10]. І. Ковалик

у монографії „Вчення про словотвір” зауважує, що словотворчу будову іменників можна поділити на дві основні словотворчі категорії: словотворчу категорію особи (*nomina personalia*) і словотворчу категорію предмета (не особи) (*nomina impersonalia*). У складі першої з них він виділяє шість словотворчих розрядів, у тому числі й розряд агентивних і професійних назв (*nomina agentium*, *nomina professionalia*) [3]. У праці „Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами” І. Ковалик присвячує цьому розрядові цілий розділ [4]. Семантичну структуру категорії діяча в сучасній українській мові розглядає А. Мамрак [8]. О. Кровицька дослідила найменування осіб чоловічого роду в українській мовній традиції XVI–XVIII ст., в тому числі й найменування, які цікавлять нас найбільше, назви осіб, пов'язані з різними видами сільськогосподарської діяльності (рілляництвом, тваринництвом, бджільництвом, городництвом і садівництвом) [7], Н. Осташ – назви

осіб у пам'ятках української мови XVI–I пол. XVII ст. [9].

Узагалі агентивні найменування були предметом зацікавлення багатьох дослідників; вивчали насамперед словотвірну будову агентивних назв (Т. Басова, П. Білоусенко, С. Богданова, З. Булик, Л. Васильєва, Л. Дідківська, Р. Железна, К. Ленець, А. Майборода, Г. Малишко, А. Мойсєв, І. Олійник, М. Скаб, В. Токар та ін.), окремі семантичні підгрупи розглядали (В. Бекіш, В. Вакуров, В. Горобець, О. Давидова, Ю. Жадько, Н. Захлюпана, В. Коломєць, І. Сухомлин, Н. Титаренко, Є. Чернов та ін.; з них сільськогосподарською лексикою безпосередньо займалися В. Горобець [1] і В. Коломєць [5; 6]), стилістичні можливості та функціонування *nomina agentis* у текстах досліджували Л. Деже, І. Долгов, Г. Єрмоленко, Ф. Ткач, М. Худаш та ін. В окремих працях проведено зіставлення кількох лексичних груп (серед яких і назви осіб за родом діяльності та професією) у міжмовному, порівняльному плані (Л. Журавська, Н. Кабанова, А. Кизюкевич, І. Ковалик, Л. Лазарева, А. Мамрак та ін.). Ці найменування на матеріалі українських діалектів так чи інакше розглядали В. Ващенко, П. Гриценко, Й. Дзендзелівський, Я. Закревська, О. Захарків, Н. Захлюпана, К. Лук'янюк, М. Никончук, С. Панцьо, А. Сагаровський, І. Сухомлин, Л. Яропуд та ін. Однак агентивна лексика через відсутність достовірного фактичного матеріалу з багатьох регіонів України, зокрема й Харківщини, досліджена ще недостатньо.

Матеріалом для статті слугували записи говіркової лексики Центральної Слобожанщини з 185 населених пунктів Харківської області, виконані викладачами і студентами філологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, а також фактаж зібраний автором власноруч протягом 2001–2007 рр.

Найменування виконавців дії за характером занять, за способом діяльності і професією у говірковому мовленні становлять багату і різноманітну групу як з погляду лексичного, так і словотвірного. Їх творення та функціонування значною мірою пов'язані з дією позамовних чинників: економічним розвитком суспільства в цілому, процесами, що відбувалися у виробничій сфері в певній історичній ситуації та ін. З погляду словотвірної структури іменників-назв дійової особи визначальними є, з одного боку, твірна основа, з другого, –

словотвірні форманти, за допомогою яких утворюються ці іменники. Твірна основа і словотвірний формант тісно взаємопов'язані і часто взаємозумовлені [2:53]. Найменування осіб, що виконують сільськогосподарські роботи – копають землю, жнуть, косять, молотять і т. п., утворюються у центральнослобожанських говірках за допомогою цілого ряду суфіксів, більшість з яких поширена в цій же функції і в українській літературній мові. Синонімічний ряд суфіксальних морфем, за допомогою яких утворюються назви агентивів чоловічого роду, в досліджуваному ареалі репрезентований такими суфіксами: -ник, -л'ник, -(а)л'ник, -іл'ник (із фонетичними варіантами), -ач, -шчик, -ец', -ар (-ар').

Найпродуктивнішими у центральнослобожанських говірках є утворення з суфіксами -ник та вторинними складними -л'ник, -(а)л'ник, -іл'ник: *молотник, молотнік, вйазал'ник, в'азал'ник, сапал'ник, пол'іл'ник, сажал'ник, сад'іл'ник, саділ'ник, копал'ник, вибирал'ник, збирал'ник, молотіл'ник, молот'іл'ник, горбодник, огорбодник, овочнік, овощнік пас'ічник, пас'ішник, роб'ітнік, тріженик, базарник* (той, хто вивозить сільськогосподарські продукти на базар, торгує ними), *в'ізнік, в'єршник*. Значна кількість назв особи за дією, яку вона виконує, утворюється від основ дієслів та іменників за допомогою вторинного афікса -шчик (фонетичний варіант -шч'ік), що виник на базі суфікса -ик: *с'йіал'шчик, с'йіал'шч'ік, с'івал'шчик, с'івал'шч'ік, збóршчик* (той, хто вибирає картоплю під час копання). Продуктивною є й морфема -ач: *плугач, орач, с'івач, с'йіач, копач, збирач, н'ідбирач*.

До малопродуктивних у цій групі агентивних іменників у досліджуваних говорах належать формації з суфіксами -ец', -ар (фонетичний варіант -ар', останній є характернішим для говіркового мовлення), -ер, -ич, -иця (-іц-а): *жнец', гребец'* (той, хто згрібає сіно); *жнив'ар', кос'ар', молот'ар', пахар', плугат'ар', комбайн'ер, погóнич* (той, хто поганяє коней), *вóзн'иця*.

Суфікс -ист загалом є продуктивним для творення назв різних осіб у говірках Центральної Слобожанщини: *баптіст, велосипедіст, танц'уріст* й ін., проте найменування виконавців сільськогосподарських робіт за його допомогою утворюються рідко: *тракторіст*.

Зауважимо, що, як правило, агентивні назви чоловічого роду, за винятком деяких, зо-

крема *базáрник* (від іменника „базар”, *плугáч* (від слова „плуг”), *комбайне́р* (від іменника „комбайн”), *трактори́ст* (від слова „трактор”), утворюються від основи відповідного дієслова (*збира́ти-збира́ч* тощо). Деякі найменування такого типу виникли внаслідок основоскладання: *хл'іборóб* (*хл'еборóб*), *садовóд*, *пчеловóд*, *пчоловóд*.

Серед назв дійової особи поряд із найменуваннями чоловічого роду поширені паралельні форми жіночого роду, які часто становлять корелятивні пари. Твірною основою для агентивних і професійних назв жінок здебільшого є відповідні найменування чоловіків, до яких приєднуються фемінізуючі суфікси -к-а, -иц-а, -ниц-а (-н'иц-а), -шчиц'-а, -их-а: *базáрниц'а*, *жні́ц'а*, *жа́тн'и́ца*, *збира́л'ниц'а*, *копа́л'ниц'а*, *молотни́ц'а*, *молоті́л'ниц'а*, *сад'ї́нц'а*, *сажа́л'ниц'а*, *са́д'ї́л'ниц'а*, *сади́л'ниц'а*, *збира́л'ниц'а*, *збо́рщи́ц'а*, *жа́чка*, *копа́чка*, *комбайне́рка*, *трактори́стка*, *жнивáрка*, *молота́рка*.

На останні дві назви *жнивáрка* - „жінка, що жне серпом злакові рослини” (зафіксоване у цьому значенні в селі Губарівка Богодухівського району) і *молота́рка* - „жінка, що молотить” (Губарівка Богодухівського, Нова Іванівка Лозівського району, Новоолександрівка Сахновщинського, Слобідка Краснокутського району, Сосонівка Нововодолазького, Федорівка Великобурлуцького району, Шляхове Коломацького) слід звернути особливу увагу, оскільки ці слова в цих (і взагалі в усіх обстежених пунктах) мають ще й зовсім інше значення – *жнивáрка* „машина, яка жне хлібні рослини”, *молота́рка* „машина для обмолочування зернових культур”. Можливо, накладання цих значень або ж поява однакових звукових комплексів (омонімів) у вищезгаданих селах є наслідком виникнення похідних слів від різних твірних основ. Очевидно, постання лексем *жнивáрка*, *молота́рка* із значенням „сільськогосподарські машини” є наслідком універбації (стягнення в одне слово стійкого словосполучення),

а відповідні слова для називання агентивів жіночої статі утворені від найменувань чоловічого роду *жнивáр'*, *молота́р'*.

Найпродуктивнішими на території Харківщини для творення агентивних фемінативів є морфеми -ниц'а і -к-а.

Слід відзначити, що центрально-слобожанські говірки, як до речі, і південно-західні, неоднорідні з погляду активності формування корелятивних пар, хоча й відомий російський учений Г.О. Винокур, стверджував, що „будь-яке суфіксальне утворення із значенням чоловічої особи передбачає утворення із значенням жіночої особи” [2:77], проте, зауважимо, кореляти жіночого роду не утворюються у досліджуваних говорах від агентивних назв чоловічого роду, що представляють професії чи заняття, які не є (і не були ніколи) жіночими: *ора́ч*, *с'ї́йáч*, *с'ї́вáч*, *коса́р'* й ін.

Помітною є тенденція до нерозрізнення родової кореляції, коли іменники чоловічого роду означають не тільки особу чоловічого, а й жіночого роду, наприклад: *горóдник*, *огорóдник*, *молотни́к*, *молоті́л'ник*, *копа́ч*, *пáс'ї́шник*, *пáс'ї́чник*.

Таким чином, реалізований у цій статті матеріал дає змогу зробити такі висновки:

1) назви агентивів чоловічої статі утворюються у говірках Центральної Слобожанщини за допомогою суфіксів -ник, -л'ник, -(а)л'ник, -іл'ник, -ач, -щик, -ец', -ар (-ар'), -ист, -ер, -ич, -иц-а (-иц-а). Із них найпродуктивнішою є морфема -ник та похідні від неї -л'ник, -(а)л'ник, -іл'ник. Значна кількість таких найменувань утворюється за допомогою суфіксів -щик, -ач. До малопродуктивних належать форми з -ец', ар', -ер, -ич, -иц-а (-иц-а);

2) найменування агентивів жіночої статі утворюються від відповідних назв чоловічого роду, за винятком номінацій, що позначають суто чоловічі професії чи заняття, які не є (і ніколи не були) жіночими. Найпродуктивніші на території Харківщини форми з -ниц'а і -к-а. Утворення з суфіксами -шчиц'а, -их-а є спорадичними.

Література

1. Горобець В. Й. Особливості розвитку сільськогосподарської та побутово-виробничої лексики в українській мові першої половини XVIII ст. / В. Й. Горобець // Мовознавство. — 1971. — № 5. — С. 56–64.
2. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті / Я. В. Закревська. — К. : Наук. думка, 1976. — 163 с.
3. Ковалик І. І. Вчення про словотвір (Словотвірні частини слова) / І. І. Ковалик. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1958. — Вип. I. — 78 с.
4. Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору / І. І. Ковалик. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1958. — Ч. I. — 155 с.

5. Коломієць В. М. Про словотворчу і семантичну структуру української сільського сподарської лексики / В. М. Коломієць // Исследования по русскому и украинскому языкам. — Днепропетровск, 1973. — С. 80—89.

6. Колomoец В. М. Семантическая и словообразовательная структура сельскохозяйственной лексики : Автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец.10.02.01 „Українська мова” / В. М. Коломоец. — Днепропетровск, 1977. — 22 с.

7. Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI—XVIII ст. : Семантика і словотвір / Ольга Кровицька. — Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — 213 с.

8. Мамрак А. В. Семантична структура категорії діяча в сучасній українській мові / А. В. Мамрак // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. — К. : Наук. думка, 1983. — С. 129—136.

9. Осташ Н. Л. До питання про лексико-семантичні групи назв осіб у пам'ятках української мови XVI—I пол. XVII ст. / Н. Л. Осташ // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: Тези доп. — Ужгород, 1982. — С. 17—18.

10. Потeбня А. А. Из записок по русской грамматике. — Т. III. Об изменении значения и заменах существительного / А. А. Потeбня. — М. : Просвещение, 1968. — 551 с.